

УДК 340.12

А. П. ГОНЧАРУК

**ПРАВОВА ПОВЕДІНКА ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ:
НОВІТНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ**

Розглядається парадигма дослідження феномену правової поведінки індивіда. Звертається увага на необхідність пошуку нових підходів до розуміння правової поведінки на умовах поєднання класичних правових теорій та новітніх доробок правової та інших суспільствознавчих наук. Обґрунтовано, що механізм правової поведінки доцільно розглядати через його структурні елементи: мотиви суб'єкта, фактори та наслідків правової поведінки. Запропоновано авторське визначення механізму правової поведінки. Встановлено, що правова поведінка має комунікативне призначення та символічний характер. Обґрунтовано необхідність розширення переліку критеріїв, за якими відбувається кваліфікація правової поведінки на правомірну та неправомірну.

Ключові слова: *правова поведінка, механізм правової поведінки, комунікативність, символ, фактори правової поведінки, правові мотиви.*

**Гончарук А.П. Правовое поведение как п
атегория: новейшие подходы к исследованию**

Рассматривается парадигма исследования феномена правового поведения индивида. Обращается внимание на необходимость поиска новых подходов к пониманию правового поведения на условиях сочетание классических правовых теорий и новейших разработок правовой и других обществоведческих наук. Обосновано, что механизм правового поведения целесообразно рассматривать через его структурные элементы: мотивы субъекта, факторы и послед-

ствія правового поведення. Предложено авторское определение механизма правового поведення. Установлено, что правовое поведення имеет коммуникативное назначение и символический характер. Обоснована необходимость расширения перечня критериев, по которым происходит квалификация правового поведення на правомерное и неправомерное.

Ключевые слова: правовое поведення, механизм правового поведення, коммуникативность, символ, факторы правового поведення, правовые мотивы.

Goncharuk A. Legal behavior as a category of law: newest approaches to its research

The article deals with the research paradigm of the phenomenon of legal behavior of the individual. Category "legal behavior" is one of the fundamental concepts of modern legal science. Characterized the role of sole period from 1976 to 1985, when they were first protected the dissertation in this area. Proved that the current stage of knowledge of legal behavior is measured from the end of the 80-s.

Key words: legal behavior; the mechanism of legal behavior; communicative, symbol, factors of legal behavior; legal motives.

Категорія «правова поведінка» є одним з основоположних понять сучасної юридичної науки. Це явище не втрачає своєї наукової актуальності останні 40 років і у сучасній науці є предметом наукових досліджень значного числа учених, представників різних юридичних наук. Поза сумнівами можливо стверджувати що спроби осмислити процеси та механізми, що обумовлюють правову активність суб'єктів, визначити об'єктивні закономірності формування та реалізації правової поведінки будуть здійснюватись і надалі.

Предметне дослідження цього питання у вітчизняній юриспруденції розпочалось в другій половині 60-х р. ХХ ст., коли правова поведінка остаточно визначилась як самостійний напрям правового пізнання. В короткий проміжок від 1976 до 1985 рр. були захищені перші дисертації у цій сфері: докторська - В. В. Оксамитного, кандидатські – Н. Д. Бусурманова, Т. А. Гуменюк, Е. К. Нурпеісова, Н. Г. Швидак, опубліковано монографії Е. К. Нурпеісова та В. В. Оксамитного.

Поворотним моментом в дослідженні правової поведінки вважаємо видання монографій В. М. Кудрявцева, що присвячені питанню правової поведінки: «Право и поведення» (1978 р.) та «Правовое поведення: норма и патология» (1982 р.). В цих фундаментальних працях розглядаються, зокрема, питання нормативного

аспекту поведінки та соціальної патології, з'ясовуються поняття та сфера правової поведінки, правові вчинки, правомірна і протиправна поведінки тощо¹. Остання з названих робіт підсумувала тогочасні правові теорії та концепції, перетворивши їх у логічно досконалу систему знань, чим, на нашу думку, завершила етап становлення вчення про правову поведінку.

Отже, В.М. Кудрявцев, В. В. Оксамитний та інші видатні вчені радянської доби визначили напрям розвитку теорії правової поведінки, якого науковці дотримуються і донині. Визнаючи істинність та наукову цінність сформульованих постулатів, ми маємо зауважити на необхідності оновлення вчення про правову поведінку. Це має бути здійснено в контексті останніх наукових доробок, що відображають тенденції до зближення наук та відкриття нових методологічних засобів пізнання. Враховуючи зазначене, метою цієї публікації є пошук альтернативних підходів до сприйняття феномену правової поведінки, який би поєднував класичні теорії та новітні знання.

Необхідно зазначити, що в сучасній доктрині права сформува-лись два основні підходи до визначення правової поведінки. Дуалістичний підхід полягає в зіставленні правомірної та протиправної видів правової поведінки як двох складових одної єдності, зіставленні їх способів та форм реалізації та отримання теоретичних та емпіричних даних на основі виявлених протиріч. Представниками цього напрямку є В. М. Кудрявцев, В. П. Казимирчук, А. С. Палазян, Н. І. Тюріна.

Другий підхід до розуміння правової поведінки визначається як змістовий. Прихильниками цього підходу є С.С. Алексєєв, С. І. Архипов, І. М. Максимова, М. В. Цвік, М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Вчені, що підтримують означений підхід, розглядають правову поведінку в триєдності її психологічної, соціальної та правової складових.

Не ставлячи під сумнів обґрунтованість означених підходів, доцільно зауважити на притаманній їм однобічності, що виявляється в ігноруванні ролі середовища, в якому перебуває суб'єкт, зокрема форм впливу такого середовища, способу реалізації правової поведінки та її комунікативного призначення. На нашу думку, необхідно обґрунтувати такий підхід до розуміння правової поведінки, в межах якого поєднуватимуться одночасно постулати класичної тео-

рії права та сучасних концепцій. Вважаємо, що досягти цієї мети можливо шляхом виокремлення організаційних, змістовних і формальних ознак правової поведінки.

До організаційних ознак, які характеризують передумови правової поведінки, відображають її здатність піддаватись зовнішньому впливу і набувати нових проявів та форм належать:

1. Наявність механізму правової поведінки, тобто сукупності факторів, які впливають на обрану особою модель поведінки, видозмінюючи її у відповідності до характеру соціального середовища, психологічних якостей людини її потреб та цілей. Детальне вивчення і аналіз механізму правової поведінки дає відповідь на питання, з яких причин в тій чи іншій ситуації суб'єкт діє в конкретний спосіб.

Механізм правової поведінки доцільно розглядати через його структурні елементи. Такий аналіз сприяє визначенню тих об'єктів та явищ, що впливають на прийняття особою своїх рішень, що втілюються у її активності. Отже, на нашу думку, механізм правової поведінки є впорядкованою та логічно організованою системою таких елементів:

- мотивів, правових потреб та інтересів суб'єкта, які в своїй єдності становлять мотивацію поведінки і за своєю суттю є каталізаторами поведінки;

- факторів правової поведінки – явищ, під впливом яких правова поведінка набуває характерних ознак, і які поділяються на об'єктивно-правові, що належать до правової системи, існують поза волею суб'єкта як елемент соціальної і правової реальності і які сприймаються як факти; суб'єктивно-правові, що характеризують сприйняття особою правової дійсності; суспільні, які характеризують вплив соціального простору на становлення правової поведінки;

- наслідків правової поведінки, тобто результатів активності індивіда, що мають правову природу.

В результаті опрацювання існуючих правових теорій, а також враховуючи цілі цього дослідження, пропонується розглядати механізм правової поведінки як:

- організований, структурований та цілеспрямований процес впливу факторів зовнішнього середовища та особистих переконань

на свідомість індивіда, внаслідок якого формується модель взаємодії суб'єкта із правовим середовищем;

- процес узгодження в свідомості індивіда інформаційного та стимулюючого впливу факторів, мотивів, цілей та установок, які характеризуються суперечливістю, належать до правової або соціальної сфер, мають об'єктивну (або матеріальну) та суб'єктивну (психологічну) форми, за результатом якого формується компроміс, що виконує роль вольового обґрунтування та усвідомлення індивідом мети і значення власної поведінки.

2. Мотивований характер правової поведінки. На процес формування вольового рішення особи, втіленого у правовій поведінці мають істотний вплив правові оцінки, емоції, почуття тощо. Мотиви - це спонукання, якими людина виправдовує необхідність і доцільність здійснення обраного нею варіанту поведінки. Людина як би самому собі пояснює, чому в цій вона він повинна діяти так, а не інакше. Кращим стимулом діяльності людини є її власний, переконливий і зрозумілий йому мотив². В. М. Карташов характеризує юридичні мотиви як спонукання до правової поведінки, що пов'язані із задоволенням інтересів і потреб суб'єкта³. Мотивами можуть визнаватись найрізноманітніші обставини: емоції та почуття, моральні вимоги, бажання досягти поставленої мети, недостатньо активна або, навпаки, активна діяльність правоохоронних органів держави, гарантованість успіху в реалізації прийнятого рішення⁴.

На нашу думку, мотивацію доцільно розглядати як першопричину правової поведінки. На це звертав увагу В. М. Кудрявцев, визначаючи мотивацію як перший етап генези індивідуальної поведінки⁵. Мотиви характеризують зв'язок між потребами особи, бажаним результатом та способом його досягнення, які, відповідно, мають правовий характер і найчастіше пов'язані з реалізацією певного права.

Отже, вважаємо правомірним визначати мотивацію як етап механізму правової поведінки, що характеризує особливий стан свідомості суб'єкта, за якого особа під впливом власних правових потреб та інтересів визначає можливу модель поведінки, метою якої є досягнення обумовленої мети.

3. Правова регламентація правової поведінки. Вона полягає в тому, що як об'єктивні, так і суб'єктивні сторони поведінки регла-

ментовані правом, тобто закріплені в правових джерелах і обмежені певними рамками. Формуючи модель власної поведінки, суб'єкт тим чи іншим чином спирається на власні знання про відповідність визначених дій правовим приписам. Зокрема, до правових засобів впливу на визначення поведінки можливо віднести: правові рекомендації, дозволи та заборони, заохочення, юридичну відповідальність, рівень ефективності реалізації правових норм та притягнення до відповідальності.

Формальними є ознаки правової поведінки, які характеризують її зовнішній аспект як об'єктивне явище соціоправового виміру, продукт розумової діяльності людини, що виражений в юридично-значущій активності.

1. Соціальна значущість – характеристика правової поведінки як соціального факту. Соціальна сфера не є сталою, вона перебуває у постійному русі, а процеси та явища, що складають елементи цієї системи не є самостійними – вони приводяться у дію саме людськими вчинками. Правова поведінка людей є найістотнішою за впливом на систему суспільних відносин, вона видозмінює соціальну сферу та викликає наслідки різних масштабів, в тому числі і такі що здатні вплинути на все суспільство. В силу своєї соціальної значущості будь-який вчинок викликає відповідну реакцію - схвалення або засудження. В цьому і проявляється соціальна характеристика поведінки, яка може бути або суспільно корисною, або суспільно шкідливою (небезпечною)⁶.

2. Вольовий, усвідомлений характер правової поведінки характеризує здатність суб'єкта адекватно усвідомлювати обставини, характер поведінки і мати можливість здійснювати свою волю і направляти свої вчинки⁷. Зауважимо, що ця ознака відображає відразу два аспекти – усвідомлений та вольовий характер.

Свідоме сприйняття є адекватним відображенням дійсності в людському мисленні, а також здатність сприймати значення своїх дій та керувати ними. Свідоме сприйняття власних діянь є однією з умов кваліфікації в кримінальному праві (ст. 19, 24 Кримінального Кодексу України), є умовою дієздатності особи (ст. 30, 36 Цивільного кодексу України) тощо.

Другою умовою є вольовий аспект правової поведінки, як одна з основних її ознак. Поведінка – це вольовий акт, реалізований у дії.

В загальнонауковому обігу категорія волі є багатозначною і тлумачиться в залежності від контексту, в якому вона застосовується. Прийнятним є визначення волі як психологічно активної сторони життя свідомості, яка характеризується як прагнення, що супроводжується розумінням того, що мета може бути досягнута. Волю пропонується розглядати у двоякому сенсі: у широкому – це будь-яка діяльність, яка пов'язана з відчуттям і пізнанням. У вузькому – це здатність обирати з різних наданих можливостей⁸. В контексті правової поведінки вольовий аспект пропонується визначати як психологічна характеристика суб'єкта права, що обумовлює його здатність приймати рішення, адекватні чинним соціальним, правовим та психологічним умовам.

3. Підконтрольність правової поведінки державі в особі її правозастосовних та правоохоронних органів та відповідної спряженості з юридичними наслідками. Ця ознака є загальновизнаною і полягає в тому, що юридично-значущим діям суб'єкта відповідають наглядові, контролюючі, дозвольні та правоохоронні функції відповідних органів державної влади. Зв'язок правозначущих діянь особи із контролюючими та забезпечуючими функціями органів державної влади сприяє рівню правопорядку в державі. Однак, на нашу думку, ця ознака полягає не лише в нагляді за правозастосуванням, вона встановлює засади взаємодії особи та держави, спосіб їх комунікації, де право виступає інструментом «спілкування».

4. Комунікативний характер правової поведінки полягає у її призначенні до встановлення змістовного зв'язку між особистістю, суспільством та державою як основними суб'єктами соціальної системи. Як стверджує О. М. Балинська, право є символічним ретранслятором та інформаційною моделлю поведінки людини, знаковим об'єктом, що матеріалізований у текст, який у процесі реалізації замінює об'єкт-оригінал, зберігаючи найважливіші для цього процесу типові ознаки цього оригіналу⁹.

На нашу думку, комунікативний характер правової поведінки полягає у її призначенні до встановлення змістовного зв'язку між особистістю, суспільством та державою як основними суб'єктами в соціальній системі; при цьому правова поведінка є матеріальним виразом наміру особи застосувати норми права, про що особа заявляє усім зацікавленим в цьому суб'єктам своїми діями.

5. Символізм як ознака правової поведінки нерозривно пов'язаний з комунікативною ознакою і полягає в тому, що шляхом правової активності людини відбувається інтерпретація правових положень, реалізація на практиці закріплених в законі схем. Правові символи як елементи правової поведінки формують у суспільстві загальноприйнятні знакові образи людини, її потреб та намірів, надають учасникам правовідносин інформацію про варіанти бажаної, дозволеної та забороненої поведінки. Зокрема, для інших суб'єктів закладені в правову поведінку символи можуть нести інформацію про подальші дії особи, мати превентивний зміст, спонукати до кореспондуючих дій тощо. А сам символ залишається абстрактною ідеєю, що передає зміст бажаного, дозволеного і забороненого у чітких стандартах і критеріях поведінки.

6. Стандартність та структурованість – характеристики об'єктивної сторони правової поведінки, які визначають її форму та взаємозв'язок її елементів. Стандартність як ознака визначає, що правовою є не будь-яка поведінка, а лише та, яка відповідає характерним для неї вимогам. Зокрема, ця риса формулює систему видів правової поведінки, яка обумовлюється спільними для всієї множини родовими ознаками та специфічними атрибутами, притаманними лише певному виду. А структурованість встановлює, що будь-яка правова поведінка має відповідний склад, тобто може бути кваліфікована з точки зору об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони¹⁰.

7. Втілення у формі юридично значущих актів - діях чи бездіяльності. Юридично значуща дія – така, що отримала оцінку в правових приписах, зовні виражена в рухах, активний прояв волі людини, скоєний з використанням певних засобів і способів, здатний спричинити або який тягне за собою юридично значимі наслідки. Юридично значуща бездіяльність - регламентована правом пасивна поведінка суб'єкта, виражена в невикористанні особою наданих їй повноважень чи нездійсненні обов'язкових дій. Бездіяльність набуває юридично значущого характеру тільки в ситуації, що знаходиться у сфері правового регулювання і може бути правомірною чи протиправною¹¹.

8. Дихотомічний характер правової поведінки, що виражається в її реалізації у двох основних видах – правомірному та

неправомірному. Традиційно ці два види розрізняють за критерієм відповідності вчинку правовим приписам. На нашу думку, такий підхід є морально застарілим, адже в сучасному мультикультурному просторі правовідносини прогресують на два кроки попереду до законодавства, через що створюються прогалини в законодавстві. Водночас, нові правовідносини мають бути врегульовані, хоча б із застосуванням аналогії права чи шляхом заповнення норм та практики із інших правових систем. Крім того, досі не сформовано єдиної позиції щодо правової поведінки, що не суперечить, однак і не відповідає правовим нормам. Ці, а також інші проблемні питання кваліфікації правової поведінки обумовили необхідність у розширенні переліку критеріїв оцінки правової поведінки:

- оцінка поведінки в залежності від суспільних стандартів, що позначає, наскільки активність індивіда узгоджується із суспільними очікуваннями та цінностями; вона може бути соціально корисною, допустимою, нейтральною, маргінальною, шкідливою та злочинною;

- відповідність правовим нормам, тобто рівень відповідності правової поведінки положенням законодавства – дотримання, несуперечливість, зловживання правом, правопорушення, а також потенційна відповідність (виникає у разі відсутності правового регулювання певних правовідносин, які за усіма ознаками та суспільною значущістю є правовими);

- особливі умови, які чітко визначені в законодавстві і відносять поведінкову модель до певного виду всупереч їх протиправності чи суспільній шкідливості (наприклад, крайня необхідність).

На нашу думку, лише застосування усіх трьох зазначених критеріїв надасть можливість об'єктивно та обґрунтовано кваліфікувати правову поведінку індивіда на правомірну чи неправомірну.

Змістовними ознаками є відображення закладених в правову поведінку намірів, суті правових потреб індивіда та характеристики мотиваційного наповнення поведінки.

1. Правовий аспект є основною ідентифікуючою ознакою цього типу поведінки, що позначає намір особи здійснити юри-

дично-значущу дію чи комплекс таких дій. Суб'єкт усвідомлює, що його поведінка належить до правової сфери і припускає настання відповідних правових наслідків. Правова норма є основою певної моделі поведінки, і відповідно за її відсутності особа можливо обрала б інший шлях у досягненні поставленої мети.

2. Націленість на досягнення певного результату. Мотив визначає мету поведінки, що, в свою чергу, організовує діяльність суб'єкта, адже далеко не завжди досягти результату можна лише однією дією.

3. Функціональна ознака полягає в тому, що правова поведінка тягне або здатне спричинити юридичні наслідки, які відображаються у встановленні, зміні чи припиненні правовідносин, зміні правового статусу особи чи реалізації суб'єктивних прав.

Як висновок, вважаємо за доцільне розглядати правову поведінку саме в контексті наведених ознак, що деталізують вже існуючі підходи до об'єкту цього дослідження та відкривають нові грані пізнання. Запропоновані характеристики в цілому підтримують та розвивають класичні погляди на досліджуваний об'єкт, і поряд з цим акцентують увагу на нових аспектах її буття, що полягають в обумовленості правовими, соціальними та психологічними факторами, комунікативному призначенні та символічному характері.

1. *Кирилюк Т. Ю.* Правова поведінка як юридична категорія та явище правової дійсності / Т. Ю. Кирилюк // Держава і право. Юрид. і політ. науки: збірник наукових праць. – Вип. 43. – 2009. – С. 100 – 105. 2. *Рукавишников Д. В.* Современные ценности и их влияние на правомерное поведение : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. В. Рукавишников. – Нижний Новгород, 2011. – 30 с. 3. *Карташов В. Н.* Введение в общую теорию правовой системы общества : текст лекций / Карташов В. Н. – Ярославль, 1995. – 137 с. 4. *Сырых В. М.* Теория государства и права / В. М. Сырых. - 5-е изд., стереотип. – М. : Юстицинформ, 2006. – 703 с. 5. *Кудрявцев В. Н.* Право и поведение / Кудрявцев В. Н. — М. : Юридическая литература, 1978. – 191 с. 6. Теорія держави і права / Гіда Є. О., Білозьоров Є. В., Завальний А. М. ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 350. 7. *Копейчиков В. В.* Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / Копейчиков В. В. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 368 с. 8. *Брокгауз Ф.* Иллюстрированный энциклопедический словарь / Ф.-А. Брокгауз, И. Ефрон. – М. : Из-во Эксмо, 2006. – 960 с. 9. *Балинська О. М.* Семіотика права як філософсько-правова парадигма : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 / Балинська О. М. – Л., 2013. – 320 с. 10. Теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – 368 с.

11. Прусаков А. Д. Действие и бездействие как формы юридически значимого поведения : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. юридических наук : 12.00.01 / А.Д. Прусаков. – Саратов, 2008. – 32 с.

Goncharuk A. Legal behavior as a category of law: newest approaches to its research

The article deals with the research paradigm of the phenomenon of legal behavior of the individual. Category "legal behavior" is one of the fundamental concepts of modern legal science. Characterized the role of sole period from 1976 to 1985, when they were first protected the dissertation in this area. Proved that the current stage of knowledge of legal behavior is measured from the end of the 80-s. The attention is focused on the role of scientific works of V. Kudryavtsev in the development of the modern concept of the legal behavior. It was established that the modern doctrine of law formed two basic approaches to the determination of legal behavior: dual approach is to compare lawful and unlawful kinds of legal behavior as two components of one unity, comparing their ways and forms of implementation and a theoretical and empirical data based on the identified contradictions; and content approach in which legal behavior considering a trinity of psychological, social and legal components. Attention is drawn to the need to find new approaches to understanding the legal behavior in terms of a combination of classic and modern theories of legal and other social science. Established a need for comprehensive study of the mechanism of determination of the legal behavior. Proved that the mechanism of legal behavior should be considered because of its structural elements that contribute to the identification of objects and phenomena that affect his or her decision-making. Determined that its structure contains: motives, factors and effects of legal behavior. Proposed the definition of the mechanism of legal behavior. Substantiated sign of willful, deliberate nature of legal behavior that characterizes the ability of the subject adequately aware of the circumstances and behavior to be able to exercise their will and direct their actions/ Confirmed the thesis that the motivation should be considered as the root cause of legal behavior. Suggested the concept of motivation as a stage in mechanism of legal behavior. Proposed the separation of organizational, substantive and formal characteristics of legal behavior. It was established that the legal behavior has communicative and symbolic purpose, which is to create a universal means of interaction within a single system of signs and symbols - law, implemented through legal behavior. Applied the dichotomy attribute of legal behavior that characterizes his existence in two opposite kinds of content - lawful and unlawful. The necessity of expanding the list of criteria, which is the legal qualifications to conduct lawful and illegitimate.

Key words: legal behavior, the mechanism of legal behavior, communicative, symbol, factors of legal behavior, legal motives.